

organs of power of the USSR]. Fund 8, description 16, case 7. – The Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.

26. Sabsovich, L. Sotsialisticheskie goroda [Socialist Cities]. In: *Goroda sotsializma i sotsialisticheskaja rekonstruktsija byta: sb. statej*, M., 1930.

27. Shlipchenko, S. Urbanistychni vizii [Urban visions]. In: *Henderna perspektyva*, K., 2004.

28. Tkachenko, V. H. «Mista-sady»: perspektyvy ta realnist (budivnytstvo ta rekonstruktsiia promyslovykh mist Ukrainy v 1920–1930-i roky) [«City-gardens»: Prospects and Reality (construction and reconstruction of industrial cities in Ukraine in 1920–1930s)]. In: *Kultura narodov Prychernomoria*, 2006, № 95.

29. Viktorov, B. Sotsialisticheskie goroda Donbassa [Socialist cities of Donbas]. In: *Sotsijalisticzna industrija*, 1930, № 1–2.

30. Volters R. Spetsialist v Sibiri [*Specialist in Siberia*], M., 2010: <https://unotices.com/book.php?id=154377&page=2>

УДК 94(477)-057.4

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

Марія Бистра

(Донецький національний університет імені Василя Стуса)

У статті аналізуються соціально-демографічні характеристики науково-педагогічної інтелігенції України напередодні Другої світової війни. Автором у контексті даного дослідження розкрито поняття «науково-педагогічна інтелігенція», визначено характерні риси, які набули її представники за часів радянської влади, зроблено спробу визначити місце даної соціально-професійної групи в структурі радянського суспільства.

У роботі аналізуються основні чинники, що вплинули на формування нового соціального типу науково-педагогічної інтелігенції – «радянської інтелігенції». Приділено увагу системі і методам підготовки науково-педагогічних кадрів, розкрито вплив політичного терору на розвиток і становлення радянської інтелігенції, а також на морально-психологічну атмосферу в науково-педагогічних колективах.

На основі аналізу архівних документів і матеріалів Всесоюзних переписів населення 1926 і 1939 рр. зроблено детальну оцінку динаміки показників кількісного і якісного складу працівників освіти й науки республіки у міжвоєнний період. Особливу увагу приділено розгляду національних, гендерних характеристик інтелігенції, а також її рівня освіти і професійних якостей. Автором встановлено взаємозв'язок між соціальними і економічними експериментами радянської влади та змінами у кількості і структурі науково-педагогічної інтелігенції України.

Робиться висновок про те, що у міжвоєнний період унаслідок цілеспрямованої політики в УРСР формується новий соціальний тип науково-педагогічного працівника («гвинтика системи»), діяльність якого повністю підпорядкована інтересам тоталітарної держави. Його характерними рисами стає зниження професійного рівня, конформізм, втрата національної самосвідомості, підміна моральних цінностей класовими. Незважаючи на деякі позитивні тенденції у розвитку науково-педагогічної інтелігенції в УРСР, соціальні експерименти радянської влади призвели до зниження її соціального статусу, змін в її структурі, були спрямовані на перетворення працівників освіти і науки з суб'єкту в об'єкт історичного процесу.

Ключові слова: науково-педагогічна інтелігенція, система освіти, вищі навчальні заклади, школи, репресії, педагоги.

Scientific-pedagogical intelligentsia of Soviet Ukraine on the eve of the Second World War: socio-demographic analysis

Maria Bystra

(Vasyl' Stus Donetsk National University)

The author analyzed the socio-demographic characteristics of the scientific and pedagogical intelligentsia of Ukraine on the eve of World War II. The author revealed the notion of "scientific and educational intelligentsia" and attempted to determine the place of this socio-professional group in the structure of Soviet society in the context of this research. There is analysis of the main factors that influenced the formation of a new social type of the scientific and educational intelligentsia – the "Soviet intelligentsia." in the article.

Systems and methods of training scientific and pedagogical staff are paid attention to. The author has revealed the influence of political terror on the development and formation of the Soviet intelligentsia and on the moral and psychological atmosphere in the scientific-pedagogical collectives.

The author based on the analysis of archival documents and materials of the All-Union population census in 1926 and 1939 has estimated dynamics of quantitative and qualitative composition of workers of education and science of the Republic in the interwar period.

Special attention is given to the consideration of the national and gender characteristics of the intelligentsia, and to its level of education and professional qualities. The author has discovered the interrelation between social and economic experiments of the Soviet government and the number and structure of the scientific and educational intelligentsia in Ukraine during that period.

The researcher has concluded that a new social type of scientific and pedagogical worker ("the part of the system") was formed as a result of purposeful policy in the Ukrainian SSR, and the activity of this new social type of scientific and pedagogical worker was completely directed to the interests of the totalitarian state. Characteristic features of the new social type of scientific and pedagogical worker were decrease of professional level, conformism, loss of national identity, departure from moral values to class values. In spite of some positive trends in the development of scientific and educational intelligentsia, social experiments of the Soviet government had lowered isocial status of scientific and educational intelligentsia and changed the structure of it. The policy of the Soviet government was aimed to turn the intelligentsia from the subject into the object of the historical process.

Keywords: scientific and pedagogical intelligentsia, education system, higher education institutions, schools, repression, pedagogues.

Научно-педагогическая интеллигенция Советской Украины накануне Второй мировой войны: социально-демографический анализ

Мария Быстрая

(Донецкий национальный университет имени Василя Стуса)

В статье анализируются социально-демографические характеристики научно-педагогической интеллигенции Украины накануне Второй мировой войны. Автором в контексте данного исследования раскрывается понятие «научно-педагогическая интеллигенция», определяются характерные черты, приобретенные ее представителями в советское время, делается попытка определить место данной социально-профессиональной группы в структуре советского общества.

В работе анализируются основные факторы, повлиявшие на формирование нового социального типа научно-педагогической интеллигенции – «советской интеллигенции». Уделяется внимание системе и методам подготовки научно-педагогических кадров, раскрывается влияние политического террора на развитие и становление советской интеллигенции, а также на морально-психологическую атмосферу в научно-педагогических коллективах.

На основе анализа архивных документов и материалов Всесоюзных переписей населения 1926 и 1939 гг. дается детальная оценка динамики показателей количественного и качествен-

ного состава работников образования и науки республики в межвоенный период. Особое внимание уделяется рассмотрению национальных, гендерных характеристик интеллигенции, а также ее уровня образования и профессиональных качеств. Автором установлена взаимосвязь между социальными и экономическими экспериментами советской власти и изменениями в численности и структуре научно-педагогической интеллигенции Украины.

Делается вывод о том, что в межвоенный период вследствие целенаправленной политики в СССР формируется новый социальный тип научно-педагогического работника («винтика системы»), деятельность которого была полностью подчинена интересам тоталитарного государства. Его характерными чертами становятся снижение профессионального уровня, конформизм, потеря национального самосознания, подмена моральных ценностей классовыми. Несмотря на некоторые позитивные тенденции в развитии научно-педагогической интеллигенции, социальные эксперименты советской власти снизили ее социальный статус, изменили состав, были направлены на превращение интеллигенции из субъекта в объект исторического процесса.

Ключевые слова: научно-педагогическая интеллигенция, система образования, высшие учебные заведения, школы, репрессии, педагоги.

Соціальна структура радянського суспільства, її особливості та закономірності формування і розвитку до сьогодні залишаються предметом наукової дискусії серед вітчизняних і зарубіжних дослідників. Вже розвіяно міфи радянської історіографії про існування історичної спільноти «радянський народ», про трудову інтелігенцію як однорідний прошарок між робітниками і селянами. Проте залишаються не до кінця дослідженими особливості радянського тоталітарного суспільства, природа тоталітарної свідомості, мотиви поведінки населення тощо. Як важлива складова радянського суспільства науково-педагогічна інтелігенція не тільки впливала на нього, а й сама формувалася і розвивалася під його впливом у конкретних історичних умовах, була продуктом свого часу і суспільства. Отже, всебічне вивчення науково-педагогічної інтелігенції України напередодні Другої світової війни допоможе з'ясувати сутність процесів, що вплинули на формування радянського тоталітарного суспільства, а отже, краще його зрозуміти.

Різнібічні аспекти формування та розвитку радянської інтелігенції Украї-

ни у міжвоєнний період розглядав Г. В. Касьянов [1], чимало робіт присвячено репресіям проти педагогів УРСР [2]. Учителі України у 1917–1937 рр. стали предметом дослідження І. О. Кліцакова, науково-педагогічній інтелігенції присвячена монографія М. М. Кузьменка [3]. Значну цінність становлять теоретичні положення робіт Є. Ю. Юінга та Н. А. Белової [4]. Проте детальний аналіз соціально-демографічних характеристик науково-педагогічної інтелігенції УРСР у міжвоєнний період не став предметом спеціального історичного дослідження і потребує розгляду і уточнення.

Мета дослідження: з'ясувати характерні риси представника нового типу науково-педагогічної інтелігенції України, сформованого радянською владою, проаналізувати кількісні та якісні характеристики даної соціально-професійної групи та визначити її місце у структурі радянського суспільства у міжвоєнний період.

Термін науково-педагогічна інтелігенція у дослідженні використовується як узагальнюючий, що об'єднує науковців, викладачів вишів та вчителів. Це дозволяє, з одного боку, спростити

термінологічний апарат, а з іншого – пояснюється соціальною роллю, яку відігравали представники зазначених соціально-професійних груп інтелігенції у житті радянського суспільства. До того ж, це викликано бажанням розглянути членів соціуму, які були причетні до своєрідного «ланцюжка» продукування наукових ідей та політичних доктрин від їх появи і обґрунтування до запровадження.

Зміна соціальної структури суспільства, формування комуністичного способу мислення були одними з основних цілей більшовиків після приходу до влади. Важливою передумовою таких змін стала відповідним чином розбудована система освіти, основними діючими особами, якої були науково-педагогічні кадри. Тому розвитку самої системи освіти і підбору педкадрів приділялася особлива увага уряду. Головними критеріями кадрового відбору були лояльність до системи та соціальне походження, а професійні якості відсувалися на задній план. Це пояснювалося цілями, які ставилися перед освітньою системою. На перший план виходили завдання ідеологічного характеру, а прагматичні (підготовка кваліфікованих кадрів) посідали друге місце. Система освіти була вітриною соціалізму, яка переконувала громадян у перевагах радянського способу життя. Інша важлива функція освіти полягала у вихованні нової «радянської людини», і лише в останню чергу заклади освіти покликані були надавати молоді знання та формувати навички. Подібну роль відігравала і мережа науково-дослідних установ, яка створювала «яскраву картинку», засобами науки доводила переваги комунізму, а також про-

дукувала наукові знання, необхідні для розбудови екноміки.

Інтелігенція як інтелектуальна еліта суспільства, яка спрямовує його розвиток, становила загрозу для правлячої партії, оскільки остання сама претендувала на цю роль у соціумі. Демократичні цінності, близькі значній частині дореволюційної інтелігенції, суперечили ідеології тоталітарного режиму, що панував в СРСР. В Україні ж, де національне питання стояло гостро, значна кількість інтелігенції ставила національні цінності вище за класові. Це автоматично перетворювало її на ворога системи, якого треба знищити. Державі ж була потрібна нова інтелігенція: керована і без амбіцій. Тому метою соціальної політики радянської влади щодо інтелектуальної еліти стало перетворення її з суб'єкта на об'єкт історичного процесу.

Важливими для визначення місця науково-педагогічної інтелігенції у соціальній структурі суспільства радянської України є її кількісні характеристики. Ці дані містяться у матеріалах Всесоюзних переписів населення 1926, 1937 і 1939 рр., а також у статданих наркоматів і силових структур. Однак ці матеріали не відбивають повною мірою реального стану речей, оскільки статистика у СРСР була, перш за все, не наукою, а засобом впливу на масову свідомість, інструментом соціальної інженерії [5]. Саме тому сучасним історикам і демографам так важко відтворити достовірні кількісні характеристики радянського суспільства. Запроваджена у переписах 1920-х – 1930-х рр. класифікація населення за родом занять і професією не відображала повною мірою приналежність до такого соціального прошарку як інтелігенція

(у розумінні інтелектуальної еліти суспільства). Ми можемо говорити тільки про професійні групи осіб, що займалися розумовою працею. Отже, радянська влада фактично підмінила поняття «інтелігент» поняттям «людина на посаді». Такий підхід цілком відповідав цілям влади і дозволяв продемонструвати стрімке зростання кількості працівників розумової праці. За відсутністю інших даних, ми змушені використовувати радянську статистику, яка все ж дозволяє визначити загальні тенденції.

Створення нового типу інтелігенції – радянської було проголошено владою запорукою успішності культурної революції у країні. Масштаби ж самої революції дійсно були вражаючими, тільки на освітні цілі з 1928 по 1938 рр. Українська республіка витратила 6 079,9 млн крб [6]. Великий позитивний вплив мали дії влади спрямовані на викорінення неписьменності, розширення мережі навчальних закладів. Досягненням слід вважати запровадження в 1930 р. обов'язкової безкоштовної початкової освіти в сільській місцевості і семирічної освіти в містах, фабрично-заводських районах і робітничих поселеннях, а в 1934 р. – обов'язкового політехнічного навчання дітей в обсязі неповної середньої школи в сільській місцевості, що засвідчило перетворення освіти на значущу суспільну цінність. Шкільна освіта в довоєнний час перебувала у центрі уваги державних та партійних органів, бо насамперед з нею пов'язувалися успіхи системи освіти у цілому [7]. Якщо у 1922 / 1923 н. р. у республіці було 17 986 загальноосвітніх шкіл, де навчалося 1 552 тис. учнів, то на 1940 / 1941

н. р. число шкіл зросло до 32 132, а учнів у них до 6 830 тис. [8].

Результатами зусиль держави стали значні успіхи у подоланні неписьменності, зростання кількості громадян, що мали середню і вищу освіту. Так, за даними перепису 1939 р. в УРСР рівень письменності серед осіб старше 9 років у місті сягнув 90,4 %, на селі – 82,2 % проти 77,5 % і 52,6 % відповідно за переписом 1926 р. Середню освіту в республіці мали 2 928 212 осіб, а вищу – 222 154 [9].

На середину 1930-х рр. у країні складалася система підготовки педагогічних кадрів, яка здійснювалася через мережу педтехнікумів (перейменованих у 1934 р. на педучилища), педагогічних інститутів і університетів. Кадри найвищої кваліфікації готувалися через аспірантуру (з 1925 р.) та докторантуру (з 1934 р.) при вищих навчальних закладах і науково-дослідних установах. За роки радянської влади значно зросла і мережа вищих навчальних закладів. Якщо у 1926 / 1927 н. р. у республіці було 39 ВНЗ і 29 100 студентів, то на 1940 / 1941 н. р. діяло 173 виша, у тому числі 7 заочних, у яких було 196 775 студентів, у тому числі 66 275 заочників [10]. Широко здійснювалася і підготовка викладачів вищої школи. У 1938 / 1939 н. р. аспірантура діяла при 60 ВНЗ і 68 науково-дослідних закладах УРСР, тут навчалося 1 686 осіб, а до АН УРСР було прикріплено 20 докторантів [11].

Але що ж насправді ховалося за зовні показовими статистичними даними розвитку освіти і науки? Незважаючи на вельми оптимістичні показники кількості писемних, на думку В. Б. Жиромської їх число навіть у переписі 1937 р. було завищеним [12]. У той час як у

структурі населення українці становили 76,5 %, серед осіб з вищою освітою їхня частка сягала тільки 48 % [13]. Значне число осіб з вищою та середньою спеціальною освітою не відображало реального стану речей, оскільки якість цієї освіти суттєво знизилася у порівнянні з дореволюційною. Тому, на думку Г. В. Касьянова, значну частину працівників розумової праці можна було віднести тільки до «напівінтелігенції» [14].

Важливим засобом формування нової науково-педагогічної інтелігенції в СРСР стали політичні репресії. Масштаби і спрямованість політичного терору змінювались протягом міжвоєнного періоду, проте незмінною залишалася їх мета. За допомогою терору держава усувала неблагонадійних, забезпечувала лояльність, соціальну однорідність і політичну монолітність інтелігенції. За переконаннями В. Марочко і Г. Хілліга репресії в педагогічному середовищі «стали карально-профілактичним засобом боротьби з національно-культурним надбанням українського народу» [15].

Точне число репресованих працівників освіти і науки до сьогодні не підраховано, але й неповні відомості дають уявлення про масштаби злочину. Так, у 1931 р. з 59 945 осіб, притягнутих органами ГПУ до відповідальності вчителів, нараховувалося 1 086 осіб, або 1,8 % від загалу. Загалом тільки з 1937 по 1940 рр., за даними В. М. Нікольського, в УРСР було репресовано 6 414 представників науково-педагогічної інтелігенції [16]. На думку ж Є. М. Стрижака, в Україні протягом 1930-х рр. репресіям було піддано щонайменше 20 тис. учителів [17]. В. І. Марочко вважає, що терор проти україн-

ських педагогів зачепив близько третини їхнього складу: «...розстрілювали цілими кафедрами, ректоратами, десятками професорів та викладачів... Так утверджували комуністичне мислення, так формували свідомість нового покоління «радянських професорів»» [18].

Проте щодо до такої соціальної категорії як інтелігенція, представники якої часто мають тонку душевну організацію, більш коректно було б говорити про постраждалих від політичного терору, а їх число не обмежується кількістю власне репресованих. Такими можна вважати ледве не всіх представників науково-педагогічної інтелігенції, оскільки вони так чи інакше були втягнуті в процеси репресивного характеру, відчули на собі тиск партійних, силових структур, суспільної думки. Якщо кількісні показники репресованих можна уточнити, то масштаб моральної шкоди, заподіяної інтелектуальній еліті України, важко виміряти у цифрах. Наслідки репресій для інтелігенції були катастрофічними з огляду на характер психологічного впливу на особистість. Репресії викликали деформацію свідомості, призвели до падіння моралі і навіть розкладу особистості. Під тиском системи у представників науково-педагогічної інтелігенції формувалися різноманітні стратегії виживання. Частина педагогів та науковців усіма засобами демонструвала підтримку режиму. Сутність такої позиції яскраво ілюструють слова вінницького вчителя географії Р. А. Трахтенберга, опубліковані в газеті «Большовицька правда» у 1938 р.: «Яке щастя жити і працювати у щасливу сталінську епоху. Яка гордість бути радянським вчителем і брати участь у найпочеснішій справі виховання молодого

покоління в душі комунізму... Партія і уряд створили нам, радянським вчителям, всі умови для роботи. У жодній країні немає такого піклування за дітей, за школу, як в країні соціалізму» [19]. Інші ж, щоб вижити, доносили на своїх колег. Так, колишній доцент Ленінградського університету свідчив проти іншого викладача М. І. Марченка, звинувачуючи його в українському буржуазному націоналізмі [20].

Політичні репресії призвели до величезних кадрових утрат в галузі освіти і науки. Репресивна практика в Україні досягла такого розмаху, що у навчальних закладах на фоні розбудови освітньої мережі став відчуватися дефіцит педагогів. Так, у роки другої п'ятирічки школам республіки бракувало 30 тис. вчителів [21]. Про катастрофічну нестачу вчителів-предметників свідчать і листи школярів до редакції «Комсомольської правди» [22].

В офіційній документації НКО УРСР за 1938 р. повідомлялося про те, що у вищих системи НКО України не вистачало 463 професори, 973 доценти і 1 391 старших викладачів, викладачів і асистентів [23]. Найбільш відчутним був дефіцит педагогів за такими спеціальностями як російська та українська мова і література, історія та педагогіка. У пояснювальній записці НКО УРСР відзначалося, що немає жодного педагогічного чи учительського інституту, де б було повністю заміщено посади викладачів даних дисциплін [24].

Внаслідок політичного терору проти інтелектуальної еліти, на думку багатьох дослідників, в Україні відбулася гуманітарна криза, своєрідний духовний колапс, перервався зв'язок поколінь науковців і педагогів. Особливо відчутними були втрати в історичній

науці [25]. Так, О. Довженко писав: «Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія – паспорт на загибель» [26].

Щоб якось зменшити нестачу науково-педагогічних кадрів, на роботу приймали осіб без відповідного рівня освіти, досвіду роботи. Навіть за офіційними даними далеко не всі працівники освіти і науки мали відповідний рівень кваліфікації. Так, серед наукових співробітників, викладачів ВНЗ СРСР у 1939 р. 14,6 % отримали лише середню освіту, а 1,2 %, або 1 182 особи, навіть її не мали. Тільки 15,1 % учителів СРСР були з вищою освітою, середню отримали – 77 %, а 7,9 %, або 95 729 осіб були навіть без середньої освіти [27].

Для заміщення вакантних посад викладачів вишів практикувалося присвоєння вчених звань і наукових ступенів адміністративним шляхом без виконання відповідних кваліфікаційних робіт. Так, у 1931 р. автоматично зробили доцентів професорами, а наукових співробітників вишів – доцентами. Тільки у серпні 1936 р. без захисту дисертації одержали науковий ступінь доктора біологічних наук 10 осіб, хімічних – 2, математичних – 6, технічних – 4; кандидата хімічних наук – 13 осіб, фізичних наук – 2, математичних – 2, технічних – 7, біологічних – 39, геологічних – 6 [28]. Крім цього широко використовувався практика «висуванства», коли кращих працівників виробництва направляли викладати. Але й це не допомогло вирішити кадрову проблему у вищій школі. Іноді кафедри та навіть факультети очолювали аспіранти. За офіційними даними НКО УРСР у більшості педагогічних та учительських

інститутів адміністрація змушена була брати на роботу осіб без відповідної кваліфікації [29].

У 1934 р. через загострення дефіциту вчителів було відкрито учительські інститути з скороченим терміном навчання. З року у рік розширювалася підготовка вчителів через систему заочної освіти. Якщо у 1935 р. педагогічні вищі УРСР підготували на заочних відділеннях 404 вчителі, то у 1939 р. – вже 6 995, а педучилища – 281 і 6 388 осіб відповідно [30]. Поряд із цим створювалася мережа короткотермінових (від кількох місяців до 1 року) педкурсів, здійснювалися мобілізації на роботу до шкіл комсомольців тощо. Такі заходи дозволили у короткий термін підготувати необхідну кількість вчителів, проте їхня професійна підготовка була надто низькою.

Тому постало завдання підвищення кваліфікації вчителів, що було викликано не тільки об'єктивними потребами, а й усе більшою ідеологізацією навчального процесу. У 1930-х рр. значно підвищилися вимоги до вчителів у плані їхньої марксистсько-ленінської підготовки. Проводилися семінари, конференції, було створено мережу інститутів підвищення кваліфікації, де педагоги отримували не тільки професійні знання, а й вивчали марксистську ідеологію, історію і політику партії.

Попри важливе значення науково-педагогічної інтелігенції у справі виховання молоді у комуністичному дусі, самі педагоги у переважній більшості були безпартійними. Так, у 1931 р. серед вчителів республіки комуністів нараховувалося тільки 6,5 %, комсомольців – 11,3 % [31]. Серед працівників науково-дослідних закладів СРСР члени і кандидати партії та комсомолу

напередні війни теж становили незначний відсоток. Найвищими показники партійності були у співробітників інститутів Академії Наук СРСР. Так, серед професорів нараховувалося 13,4 % партійців і 1,2 % комсомольців, серед старших наукових співробітників 19,9 % і 6,3 % відповідно [32]. Це у першу чергу пояснюється соціальними пріоритетами партії.

Попри нестачу педкадрів радянська влада намагалася обмежити доступ до вищої освіти громадян не пролетарського походження. Вища освіта перетворилася на інструмент соціальної інженерії. Держава цілеспрямовано змінила соціальну базу науково-педагогічної інтелігенції з метою створення нового її типу «трудової інтелігенції». Причому основною її характеристикою було «трудове» походження, тому формуватися вона повинна була з робітництва і селянства. З цією метою здійснювалися «чистки» студентів та створювалися пільги для осіб пролетарського походження. У результаті пріоритет мали не кращі за знаннями і здібностями, а лояльні до влади пролетарі. Завдяки зусиллям держави вже протягом 1921–1926 рр. питома вага студентів селянського і робітничого походження у вишах зросла з 16,3 % до 36,8 %. Майже таким був і підхід до присвоєння наукових ступенів, вчених звань. Це, беззаперечно, згубно позначилося на якості професійної підготовки радянської науково-педагогічної інтелігенції.

Підтвердженням цієї думки є невтішні результати обов'язкової атестації вчителів, що тривала протягом 1936–1938 рр. У більшості випадків члени атестаційних комісій вельми лояльно ставилися до знань і навичок вчителів,

проте і це не допомогло. У 1936–1937 рр. проходили атестацію 95,6 тис. вчителів. З них отримали звання вчителя – 9 347 осіб, або 9,8 %, ще 82 894 особи, або 86,7 %, було допущено до викладання за умови підвищення їхнього освітнього рівня, а 3 361 особі, або 3,5%, заборонили працювати у школі. У 1938 р. атестацію проходили 158 тис. вчителів, із яких звання вчителя отримали 56 600 осіб, або 35,8 %, допущено до роботи – 85 366, або 54 %, звільнено з посади – 6 057, або 3,8 %, а рішення про атестацію ще 5 481 особи, або 3,5 %, було відкладено до з'ясування обставин справи [33].

Соціальні та економічні експерименти радянської влади суттєво вплинули на кількість науково-педагогічної інтелігенції УРСР та змінили її структуру. Надзвичайно оптимістично виглядали

зміни у кількості представників науково-педагогічної інтелігенції. З 1926 по 1939 рр. їх число зросло більш ніж у 3,6 рази. Так, на 1926 р. нараховувалось 2 557 викладачів, працівників науково-дослідних установ та 61 838 вчителів, а у 1939 році – 15 866 і 216 543 осіб відповідно. Причому значно помітнішим було зростання кількості вчителів, їхня чисельність збільшилося на 154 705 осіб, а приріст викладачів і науковців становив тільки 13 309 осіб. Але якщо оцінити масштаби росту цих категорій науково-педагогічної інтелігенції, то вчителів стало більше в 3,5 рази, а викладачів і науковців на 6,2 рази (див. табл. 1). Це цілком відповідало нагальним завданням розвитку країни, а також відбивало соціальні процеси, що відбувалися у державі.

Таблиця 1

*Кількість науково-педагогічної інтелігенції України за даними
Всесоюзних переписів населення 1926 і 1939 рр. [34]*

Рід занять	1926 р.		1939 р.		
	всього	% від загалу	всього	% від загалу	% від показників 1926 р.
Професори, наукові працівники, викладачі вишів	2 557	4,0	15 866	6,8	620,5
Учителі початкових, середніх шкіл	61 838	96,0	216 543	93,2	350,2
Разом	64 395	100	232 409	100	360,9

Незважаючи на урбанізаційні процеси, що супроводжували форсовану індустріалізацію, співвідношення міської і сільської науково-педагогічної інтелігенції з 1926 по 1939 рр. мало змінилося (див. табл. 2). Звичайно, можна констатувати цілком очікуване, хоча і незначне зростання питомої ваги

вчителів у містах. Натомість серед викладачів вишів і наукових співробітників спостерігається зворотня тенденція, що пояснюється розгортанням діяльності вишів і науково-дослідних установ сільськогосподарського профілю на селі.

Таблиця 2

Розподіл науково-педагогічної інтелігенції України між міськими і сільськими поселеннями за даними Всесоюзних переписів населення 1926 і 1939 рр. [35]

Рід занять	1926 р.					1939 р.				
	місто	%	село	%	всього	місто	%	село	%	всього
наукові працівники, викладачі вищів	2 500	97,8	57	2,2	2 557	15 421	97,2	455	2,8	15 866
учителі шкіл	24 810	40,1	37 028	59,9	61 838	87 719	40,5	128 824	59,5	216 543
Разом	27 310	42,4	37 085	57,6	64 395	103 140	44,4	129 279	55,6	232 409

Внаслідок політики українізації в республіці міняється і національна структура науково-педагогічної інтелігенції. Так, впродовж 1926–1939 рр. питома вага українців у галузі освіти і науки зросла з 71 до 73,6 %. Причому збільшення представників титульної нації відбувалося переважно за рахунок вчительського контингенту (приріст 3,7 %), серед якого українці суттєво переважали вже у 1926 р. (72,3 %) (див. табл. 3).

Загальну тенденцію зростання кількості українців серед представників науково-педагогічної інтелігенції у міжвоєнний період відбиває і національний склад студентства. Так, на середину 1930-х рр. студенти-українці в університетах становили 53 %, в педінститутах – 72,8 % [36].

Дещо відрізнялася ситуація у вищій школі і науці. Українці тут ні в 1926 р. (39,6 %), ні в 1939 р. (40,8 %) не становили переважної більшості, хоч і випереджали інші національності. Водночас, у вишах і науково-дослідних установах було дещо послаблено позиції росіян (на 1926 р. – 37,2 %, а на 1939 р. – 25,7 %), хоча загальна їх кількість тут все ж таки зросла у понад 4 рази (з 950 до 4 080 осіб). Суттєво збільшилася частка євреїв серед ви-

кладачів і науковців (з 16,8% у 1926 р. до 28,6% у 1939 р.). Враховуючи той факт, що представники єврейської інтелігенції колишньої Російської імперії послуговувалися переважно російською мовою, були виховані у російському культурному просторі, цілком природно, що вони були не зацікавлені у поширенні українських цінностей у студентській аудиторії. Отже, росіяни і євреї кількісно переважали у сфері науки і вищій школі, разом їхня частка становила 54,3 %, тоді як частка українців дорівнювала 40,8 %. Якщо врахувати представників усіх національностей, то виходило, що на 1939 р. в УРСР працівники вищої школи і науковці у переважній більшості належали до національних меншин (59,2 %) (див. табл. 3). Склалася парадоксальна ситуація, коли підготовку вчителів для української школи здійснювали представники національних меншин, а не українці. У перспективі ситуація мала змінитися, про що свідчать дані щодо підготовки наукових кадрів. Так, у 1937 р. серед аспірантів вищих навчальних закладів та установ Наркомату освіти українці становили 50,9 %, а серед аспірантів науково-дослідних інститутів – 52,9 %.

Таблиця 3

Національний склад науково-педагогічної інтелігенції за даними
Всесоюзних переписів населення 1926 і 1939 рр. [37]

Рід занять	1926 р.				1939 р.			
	Всього осіб	українці	росіяни	євреї	Всього осіб	українці	росіяни	євреї
		кількість осіб (%)	кількість осіб (%)	кількість осіб (%)		кількість осіб (%)	кількість осіб (%)	кількість осіб (%)
Науковці, викладачі вишів	2 557	1 013 (39,6)	950 (37,2)	429 (16,8)	15 866	6 479 (40,8)	4 080 (25,7)	4 530 (28,6)
Учителі шкіл	61 838	44 703 (72,3)	8 671 (14)	4 519 (7,3)	216 543	164 612 (76)	23 088 (10,7)	17 253 (8)
Разом	64 395	45 716 (71)	9 621 (14,9)	4 948 (7,7)	232 409	171 091 (73,6)	27 168 (11,7)	21 783 (9,4)

Попри позитивний прогноз щодо зростання кількості українців у середовищі науково-педагогічної інтелігенції, за влучним зауваженням Г. В. Касьянова, процес українзації на кінець 1930-х рр. набув характеру етніфікації. І тому зростання кількості представників науково-педагогічної інтелігенції української національності можна вважати позитивною тенденцією тільки достатньо умовно, оскільки це мало позначалося на характері викладання і напрямах наукового пошуку в умовах посилення русифікації. Попри це, на думку Г. В. Касьянова, українзація все ж таки створила передумови для розширеного відтворення українських національно-культурних кадрів, що стало об'єктивною тенденцією, яка в умовах тоталітарного суспільства могла бути уповільненою, спотвореною, але не скасованою [38].

У міжвоєнний період зміни торкнулися вікових і гендерних характеристик науково-педагогічної інтелігенції. Вона стала молодшою і фемінізувалася. Перше сталося внаслідок швидкого розгортання мережі навчальних закладів і підготовки відповідних спеціалі-

стів, а також репресій, друге – внаслідок проголошення рівноправ'я жінок і залучення їх до всіх сфер життя суспільства. Певну роль у збільшенні питомої ваги жінок серед педагогів відіграли і такі чинники, як падіння престижу професії внаслідок зниження рівня заробітної плати (за невеликим винятком), підвищеного суспільного навантаження та ідеологічного тиску, а також репресій у науково-педагогічному середовищі. Так, упродовж 1926–1939 рр. за даними Всесоюзних переписів населення кількість жінок серед викладачів вишів і наукових співробітників зросла у понад 12 разів – з 405 до 4 946 осіб (див. табл. 4). Цікаво, що українки серед викладачів і наукових співробітників жіночої статі у 1939 р. становили тільки 33,9 % (1 677 осіб) від загалу. Інші 3 269 представниці науково-педагогічної інтелігенції даної категорії, або 66,1 %, представляли національні меншини, хоча частка українок все ж таки зросла на 3,8 % у порівнянні з 1926 р. (див. табл. 3). Загалом питома вага працівників жіночої статі у вищій школі і науці на 1939 р. залишалася незначною і сягнула 31,2 %. Отже, за-

значені сфери науково-педагогічної діяльності залишалися переважно чоловічими і до фактичної рівності статей тут було ще далеко.

Водночас, у шкільній мережі жінки становили більшість і в 1926, і в 1939 рр. (56,2 % і 54,7 % відповідно). На противагу вишам і науково-дослідним установам у школах серед учителюк українки переважали. Так, у 1926 р. вони становили 69,1 % від за-

галу, а в 1939 р. питома вага вчительюк-українок зросла до 72,1 %. У 1939 р. дещо збільшується частка вчителюк-чоловіків до 45,3 % проти 43,8 % у 1926 р., хоча жінки у школах продовжували становити абсолютну більшість (див. табл. 4). Водночас, середні показники кількості жінок серед учителюк по СРСР були дещо нижчими – 54,5 % [39].

Таблиця 4

Гендерний склад науково-педагогічної інтелігенції України за даними Всесоюзних переписів населення 1926 і 1939 рр. [40]

Рід занять	1926 р.				1939 р.			
	Всього працівників	У тому числі		% жінок	Всього працівників	У тому числі		% жінок
		чоловіків	жінок			чоловіків	жінок	
Наукові працівники, викладачі вишів	2 557	2 152	405	15,856	15 866	10 920	4 946	31,2
Учителі шкіл	61 838	27 062	34 776	56,2	216 543	98 070	118 473	54,7
Всього	64 395	29 214	35 181	54,6	232 409	108 990	123 419	53,1

Радянська модернізація у культурній сфері продукувала створення нових соціальних ідеалів, одним із яких з 1930-х рр. стає новий тип працівника освіти і науки – вчителя-ударника, викладача-громадського діяча, науковця-активіста. Ознаками такого ідеального працівника стають не стільки високий рівень професіоналізму, скільки беззастережна відданість комуністичній ідеї, високий рівень соціальної і політичної активності, нетерпимість до ідеологічних опонентів, атеїстичні переконання, і, бажано, пролетарське походження та членство у партії. Отже, завдання радянського науково-педагогічного працівника, на думку керівників комуністичної партії, виходило далеко за межі його професійної діяльності. Тому педагоги не рідко виконували функції

агітаторів, політичних лекторів, їх часто розглядали як бійців політичного фронту і безкоштовну, але кваліфіковану робочу силу. У 1930-х рр. педагоги були залучені абсолютно до всіх громадсько-політичних кампаній: хлібозаготівлі, колективізації, виборів до Рад, боротьби за виконання промфінплану, всеобучу, лікнепу, антирелігійної агітації, переписів населення тощо. Так, під час Всесоюзного перепису населення 1939 р. за відсутності необхідних кадрів переписні комісії у деяких районах формувалася майже винятково з вчителюк, що на деякий час навіть призупинило роботу шкіл [41]. У 1930 р. тільки по Луганській окрузі до навчання населення грамоті було залучено 5 000 вчителюк, викладачів технікумів і вишів [42].

Крім цього, на вчителя покладалася і відповідальність за власне професійне зростання, вчитель повинен був «зробити себе сам». Так, О. М. Ярославський підкреслював, що вчителі «...повинні не тільки учити, але неустанно, щоденно учитися, поповнювати свої знання, перевіряти себе, вперто і наполегливо заповнювати прогалини у своєму вихованні» [43]. При цьому від педагогів вимагали бути своєрідним соціальним прикладом.

Таким чином, на кінець 1930-х рр. формується новий соціальний тип педагога («гвинтика системи»), діяльність якого була спрямована на обслуговування інтересів тоталітарної держави. У цей час характерною рисою багатьох науковців та педагогів стають деінтелектуалізація, деформація системи моральних цінностей (підміна загальнолюдських цінностей класовими), втрата національної самосвідомості (відмова від національних традицій), безініціативність, конформізм, що в кінцевому підсумку призвело до формування тоталітарної свідомості, яку науково-педагогічна інтелігенція ретранслювала через вітчизняну систему освіти і науки протягом усього радянського періоду історії України.

Отже, в міжвоєнну добу внаслідок цілеспрямованої державної політики

відбулися значні зміни у соціальній структурі радянського суспільства, які зачепили і представників науково-педагогічної інтелігенції УРСР. До позитивних соціальних зрушень можна віднести швидке зростання чисельності науково-педагогічної інтелігенції, розширення її соціальної бази, збільшення в лавах працівників інтелектуальної праці числа представників титульної нації, а також жінок. Проте прогресивні тенденції у динаміці розвитку інтелігенції супроводжувалися і негативними процесами. Зокрема, відбувалося зниження професійного рівня і деформація моральних якостей працівників освіти і науки, здійснювалася дискримінація за класовим принципом, процес українізації інтелігенції був зведений до етніфікації, непоправними були наслідки репресій. Соціальні експерименти радянської влади сформували новий – радянський тип представника науково-педагогічної інтелігенції, завдали серйозного удару по соціальному статусу працівників освіти і науки, перешкоджали виконанню соціальної ролі, і в кінцевому підсумку, були спрямовані на перетворення науково-педагогічної інтелігенції з суб'єкта та об'єкта історичного процесу.

Примітки:

1. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов. – К.: Глобус; Вік; Едмонт: Канадський ін-т українських студій Альбертського ун-ту, 1992. – 175 с.
2. Стрижак Є. М. Репресії 1930-х років та їхні наслідки для кадрового забезпечення середньої і вищої школи УСРР/ Є. М. Стрижак. – Черкаси: Вертикаль, 2007. – 70 с.; Марочко В. І. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. І. Марочко, Г. Хілліг; Ін-т історії України НАН України, Марбурзький ун-т. – К.: Науковий світ, 2003. – 302 с.; Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В. М. Нікольський. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 624 с.
3. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень / М. М. Кузьменко. – Донецьк: Норд-Прес,

2004. – 456 с.; Кліцаков О. І. Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.) / О. І. Кліцаков. – Донецьк: Юго-Восток, 1997. – 310 с.
4. Белова Н. А. Повседневная жизнь учителей / отв. ред. М. Ю. Мартынова. – М.: ИЭА РАН, 2015. – 228 с.; Юинг Е. Ю. Учителя эпохи сталинизма: власть, политика и жизнь школы 1930-х гг. / Е. Ю. Юинг. – М.: РОССПЭН, 2011. – 359 с.
  5. Блюм А. Бюрократическая анархия. Статистика и власть при Сталине / А. Блюм, М. Меспуле; пер. В. М. Володин. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 189.
  6. Культурное строительство СССР: Стат. сборник. – Москва, Ленинград: ГОСПЛАНИЗДАТ, 1940. – С. 11.
  7. Добров П. В. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни: Монографія / В. П. Добров, М. О. Бистра. – Донецьк: Норд-Прес, 2006. – С. 29.
  8. Народное хозяйство Украинской ССР: Стат. ежегодник: к 60-летию образования Союза Советских Социалистических республик / отв. за вып. Б. А. Сивко. – К.: Техніка, 1982. – С. 315.
  9. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / под ред. Ю. А. Полякова. – М.: Наука, 1992. – С. 45, 52.
  10. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1973. – С. 150.
  11. Культурное строительство СССР: Стат. сборник... – С. 242–243.
  12. Жиромская В. Б. История подготовки и проведения переписи населения 1937 года // Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов. – М.: РОССПЭН, 2007. – С. 5–18.
  13. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги... – С. 68.
  14. Касьянов Г. В. Вказ. праця. – С. 167.
  15. Марочко В. І. Вказ. праця. – С. 21.
  16. Нікольський В. М. Вказ. праця. – С. 230, 271–274, 276, 283–297.
  17. Стрижак Є. М. Вказ. праця. – С. 59–60.
  18. Марочко В. І. Вказ. праця. – С. 186.
  19. Більшовицька правда. – 1938. – 1 вересня. – № 201 (1838).
  20. Свідчення В. Ю. Гессена НКВС УРСР Кузнецову в м. Томську про націоналістичні погляди в'язня М. І. Марченка // Укр. іст. журн. – 1996. – № 1. – С. 123–125.
  21. Марочко В. І. Вказ. праця. – С. 286.
  22. Стрижак Є. М. Вказ. праця. – С. 52.
  23. Хоменко Г. С. Вища школа і підготовка радянських спеціалістів / Г. С. Хоменко // Комуністична освіта. – 1938 – № 11. – С. 15–18.
  24. Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 412. – Арк. 7.
  25. Кузьменко М. М. Вказ. праця. – С. 305; Марочко В. І. Вказ. праця. – С. 286.
  26. Довженко О. Україна в огні: щоденник, кіноповість, оповідання / О. Довженко. – К.: Радянський письменник, 1990. – С. 135.
  27. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги... – С. 138.
  28. ЦДАВО України. – Ф. 311. – Оп. 1. – Спр. 603. – Арк. 1–3.
  29. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 412. – Арк. 7.
  30. ЦДАВО України. – Ф. 4805. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 42.
  31. Кліцаков О. І. Вказ. праця. – С. 164.
  32. Культурное строительство СССР: Стат. сборник... – С. 239.
  33. Редько Ф. А. До підсумків атестації вчителів / Ф. А. Редько // Комуністична освіта. – 1938. – № 11. – С. 24–25.
  34. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т. XXVIII Украинская ССР. Итоги по республике. Полесский подрайон. Занятость. – М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1930. – С. 104–105; Касьянов Г. В. Вказ. праця. С. 165–166.
  35. Там само.

36. Касьянов Г. В. Вказ. праця. – С. 168.
37. Всесоюзная перепись населения 1926 г. ... С. 104–105; Касьянов Г. В. Вказ. праця. – С. 168–169.
38. Касьянов Г. В. Вказ. праця. – С. 168.
39. Всесоюзная перепись населения 1939 года ... – С. 105.
40. Всесоюзная перепись населения 1926 г. ... С. 104–105; Всесоюзная перепись населения 1939 года... – С. 193.
41. Лабутова Т. С. Основные организационные и методологические вопросы всесоюзной переписи населения 1939 г. / Т. С. Лабутова // Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги... – С. 16.
42. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр. 252. – Арк. 80–81.
43. Кліцаков О. І. Вказ. праця. – С. 176.

References:

1. Kasianov H. V. *Ukrainska intelihentsiia 1920–30-kh rokiv: sotsialnyi portret ta istorychna do lia [Ukrainian intelligentsia in the 1920–30s: a social portrait and historical destiny]*, K.: Hlobus; Vik; Edmont: Kanadskyi instytut ukrainskykh studii Alberta ko ho universytetu, 1992, 175 s.
2. Stryzhak Ye. M. *Represii 1930-kh rokiv ta yikhni naslidky dlia kadrovoho zabezpechennia serednoi i vyshchoi shkoly USRR [Repressions of the 1930s and their consequences for staffing of the secondary and high school of the Ukrainian SSR]*, Cherkasy: Vertykal, 2007, 70 s.; Marochko V., Khillih H. *Represovani pedahohy Ukrainy: zhertvy politychnoho teroru (1929–1941) [Repressed pedagogues in Ukraine: Victims of Political Terror (1929–1941)]*, K.: Naukovyi svit, 2003, 302 s.; Nikolskyi V. M. *Represyvna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920-kh–1950-ti rr.). Istoryko-statystychno doslidzhennia [Repressive activity state security bodies USSR in Ukraine (end of the 1920s–1950s). Historical and statistical research]*, Donetsk: Vydavnytstvo DonNU, 2003, 624 s.
3. Kuzmenko M. M. *Naukovo-pedahohichna intelihentsiia v USRR 20–30-kh rokiv: sotsialno-profesiyni status ta osvितno-kulturnyi riven [Scientific-pedagogical intelligentsia in the Ukrainian SSR in the 20–30's: socio-professional status and educational and cultural level]*, Donetsk: Nord-Pres, 2004, 456 s.; Klitsakov O. I. *Pedahohichni kadry Ukrainy (1917–1937 rr.) [Pedagogical staff of Ukraine (1917–1937)]*, Donetsk: Yuho-Vostok, 1997, 310 s.
4. Belova N. A. *Povsednevnaia zhizn uchiteley [Everyday Life of Teachers]*, M.: IEA RAN, 2015, 228 s.; Yuing Ye. Yu. *Uchitelya epokhi stalinizma: vlast, politika i zhizn shkoly 1930-kh gg. [Teachers of the era of Stalinism: power, politics and school life d1930-ies]*, M.: ROSSPEN, 2011, 359 s.
5. Blyum A., Mespule M. *Byurokraticheskaya anarkhiya. Statistika i vlast pri Staline [Bureaucratic anarchy. Statistics and power under Stalin]*, M.: ROSSPEN, 2006, S. 189.
6. *Kulturnoe stroitelstvo SSSR: Stat. Sbornik [Construction of the Culture of the USSR: Stat. collection]*, Moskva, Leningrad: GOSPLANIZDAT, 1940, S. 11.
7. Dobrov P. V. Bystra M. O. *Systema osvity v Donbasi u roky Velykoi Vitchyzniano i viiny: Monohrafiia [The system of education in the Donbass during the Great Patriotic War: Monograph]*, Donetsk: Nord-Pres, 2006, S. 29.
8. *Narodnoe khozyaystvo Ukrainskoy SSR: Stat. ezhegodnik: k 60-letiyu obrazovaniya Soyuzha Sovetskikh Sotsialisticheskikh respublik [National economy of the Ukrainian SSR: Stat. Yearbook: to the 60th anniversary of the formation of the Union of Soviet Socialist Republics]*, K.: Tekhnika, 1982, S. 315.
9. *Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1939 goda: Osnovnye itogi [All-Union Population Census in 1939: Main Results]*, M.: Nauka, 1992, S. 45, 52.
10. *Narodna osvita, nauka i kultura v Ukrainskii RSR. Statystychni zbirnyk [Education, Science and Culture in the Ukrainian SSR. Statistical Yearbook]*, K.: Statystyka, 1973, S. 150.
11. *Kulturnoe stroitelstvo SSSR: Stat. sbornik... S. 242–243.*
12. Zhiromskaya V. B. *Istoriya podgotovki i provedeniya perepisi naseleniya 1937 goda [History of training and conduction of population censuses in 1937] // Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1937 goda: Obshchie itogi. Sbornik dokumentov i materialov, M.: ROSSPEN, 2007, S. 5–18.*

13. Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1939 goda... S. 68.
14. Kasianov H. V. Ukrainska intelihentsiia... S. 167.
15. Marochko V. I. Represovani pedahohy Ukrainy... S. 21.
16. Nikolskyi V. M. Represyvnna diialnist... S. 230, 271–274, 276, 283–297.
17. Stryzhak Ye. M. Represii 1930-kh rokiv...S. 59–60.
18. Marochko V. I. Represovani pedahohy Ukrainy... S. 186.
19. Bilshovytska pravda [*Bolshevik's truth*], 1938 r., 1 veresnia, № 201 (1838).
20. Svidchennia V. Yu. Hessena NKVS URSR Kuznietsovu v m. Tomsku pro natsionalistychni pohliady viaznia M. I. Marchenka [*Evidence of V. Yu. Hessen from NKVD of the Ukrainian SSR, that were given to Kuznetsov about the nationalist views of the prisoner MI Marchenko in Tomsk*] // Ukr. ist. Zhurn, 1996, № 1, S. 123–125.
21. Marochko V. I. Represovani pedahohy Ukrainy... S. 286.
22. Stryzhak Ye. M. Represii 1930-kh rokiv ... S. 52.
23. Khomenko H. S. Vyshcha shkola i pidhotovka radianskykh spetsialistiv [*Higher school and training of Soviet specialists*] // Komunistychna osvita, 1938, № 11, S. 15–18.
24. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i derzhavnoho upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [*Central State Archive of the Supreme Governments and Administrations of Ukraine (Hereinafter – TSDAVO of Ukraine)*], F. 166, op. 11, spr. 412, ark. 7.
25. Kuzmenko M. M. Naukovo-pedahohichna intelihentsiia ... S. 305; Marochko V. I. Represovani pedahohy Ukrainy... S. 286.
26. Dovzhenko O. Ukraina v ohni: shchodennyk, kinopovist, opovidannia [*Ukraine in fire: a diary, a movie story, a story*], K.: Radianskyi pysmennyk, 1990, S. 135.
27. Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1939 goda... S. 138.
28. TsDAVO Ukrainy, F. 311, op. 1, spr. 603, ark. 1–3.
29. TsDAVO Ukrainy, F. 166, op. 11, spr. 412, ark. 7.
30. TsDAVO Ukrainy, F. 4805, op. 1, spr. 50, ark. 42.
31. Klitsakov O. I. Pedahohichni kadry Ukrainy ... S. 164.
32. Kulturnoe stroitelstvo SSSR: Stat. sbornik... S. 239.
33. Redko F. A. Do pidsumkiv atestatsii vchyteliv [*To the results of the certification of teachers*] // Komunistychna osvita, 1938, № 11, S. 24–25.
34. Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1926 g. T. XXVIII Ukrainskaya SSR. Itogi po respublike. Poleskiy podrayon. Zanyatost [*All-Union Census of the Population in 1926 T. XXVIII Ukrainian SSR. Results for the republic. Poles'ky subarea. Occupation*], M.: Izdanie TsSU Soyuzu SSR, 1930, S. 104–105; Kasianov H. V. Ukrainska intelihentsiia ... S. 165–166.
35. Ibid.
36. Kasianov H. V. Ukrainska intelihentsiia ... S. 168.
37. Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1926 g. ... S. 104–105; Kasianov H. V. Ukrainska intelihentsiia ... S. 168–169.
38. Kasianov H. V. Ukrainska intelihentsiia ... S. 168.
39. Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1939 goda...S. 105.
40. Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1926 g. ... S. 104–05; Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1939 goda...S. 193.
41. Labutova T. S. Osnovnye organizatsionnye i metodologicheskie voprosy vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1939 g. [*Basic Organizational and methodological questions of the All-Union Census of 1939*] //Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1939 goda: Osnovnye itogi / pod red. Yu. A. Polyakova, M.: Nauka, 1992, S. 15–18.
42. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [*Central State Archive of Public Associations of Ukraine*], F. 1, op. 10, spr. 252, ark. 80–81.
43. Klitsakov O. I. Pedahohichni kadry Ukrainy ... S. 176.